

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

НОВАКІВСЬКА Людмила Володимирівна

УДК 37(09)(477)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
І ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

13.00.01 - теорія та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1999

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Антонєць Михайло Якович, Інститут педагогіки АПН України, завідувач лабораторії теорії та історії педагогіки

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор Зайченко Іван Васильович, Чернігівський державний педагогічний університет, завідувач кафедри педагогіки, психології і методики викладання математики

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Філоненко Сергій Миколайович, Міжрегіональна академія управління персоналом, проректор

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Захист відбудеться " 27 " квітня 1999 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.452.03 в Інституті педагогіки АПН України. (252054, м.Київ, вул.Артема, 52а).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розісланий 27 березня 1999 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

проф.Легкий М.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступінь дослідженості теми. На нинішньому етапі становлення Української держави перед народною освітою постають важливі й відповідальні завдання. Як зазначається у Державній національній програмі “Освіта (Україна ХХІ століття)”, запорука їх успішного вирішення полягає у подоланні “девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національного ґрунту”. Саме тому виникає необхідність у вивченні педагогічної спадщини минулого, що містить скарбницю освітньо-виховних ідей, які можуть бути творчо розвинуті і успішно застосовані в сучасних умовах. Загальновідомо, що нехтувати здобутками попередників - означає втрачати зв'язок між поколіннями, робити неповноцінним майбутнє. Відродження надбань вітчизняної педагогіки дасть можливість зрозуміти розвиток освіти та педагогічної науки в Україні, допоможе знайти шляхи і засоби реалізації новітніх концепцій навчання і виховання.

Актуальним є вивчення діяльності і поглядів українських педагогів - просвітителів, учених, письменників, що у минулі десятиліття несправедливо замовчувалися, фальсифікувалися. За роки існування України як самостійної держави педагогічна наука зробила певний поступ уперед у дослідженні творчої спадщини тих діячів школи, освіти і педагогіки, які сприяли їх розвитку (Б.Грінченко, М.Драгоманов, І.Нечуй-Левицький, І.Огієнко, С. Русова, Я.Чепіга та ін.). Водночас діяльність і педагогічні ідеї деяких з них ще не вивчені і не систематизовані. У зв'язку з цим перед істориками української педагогіки постає немалий обсяг роботи, пов'язаний з поверненням імен людей, які задля духовного збагачення свого народу віддавали власні сили, здоров'я, а нерідко й життя.

До плеяди діячів, які зробили значний внесок в українську освіту і культуру, належить Ольга Петрівна Драгоманова-Косач (1849-1930), більше відома під псевдонімом Олена Пчілка. Вважається, що не було такої сфери гуманітарної науки і культури, де б вона не проявила себе як високообдарована особистість.

На превеликий жаль, ім'я Олени Пчілки як педагога-просвітителя майже невідоме широкій педагогічній громадськості. Її принагідно згадували лише як матір Лесі Українки і сестру М.Драгоманова. Роль письменниці у культурному і літературному житті України незаслужено замовчувалася. В енциклопедіях радянських часів простежується така її характеристика: стояла на “буржуазно-націоналістической позиції (БСЭ), її твори - “позначені впливом ліберально-народницьких і культурницьких ідей” (УРЕС).

Водночас з погляду сьогодення можна визнати, що Олена Пчілка як самобутня, творча, цілеспрямована особистість, активний захисник прав свого народу вписала в історію українського національного відродження немеркнучу сторінку. Становлення української школи, розвиток освіти в Україні на принципах гуманізму і демократизму, втілення в життя концепції національного виховання, освіти і навчання спонукають до нового підходу у вивченні життєдіяльності і творчої спадщини цієї непересічної особистості. Аналіз її художніх творів, публіцистичних статей, епістолярної спадщини, громадсько-просвітницької і педагогічної діяльності дає можливість об'єктивніше представити багатогранну творчу індивідуальність неординарної постаті Олени Пчілки і збагатити історію української освіти і педагогіки доробком видатної українки, яку за рівнем і обсягом просвітницької роботи сучасні дослідники ставлять на один шабель з Христиною Алчевською та Софією Русовою.

Перші дослідження про Олену Пчілку з'явилися у 60-х роках. Їх здійснив учений-літературознавець А.Чернишов, надрукувавши кілька статей у науково-методичних та літературно-художніх журналах. Але ці праці, як і всі наступні (Н.Вишневська, М.Гнатюк, О.Ставицький, Є.Шабліовський), присвячені переважно літературному доробку письменниці. В основному - це передмови до видань її художніх творів.

Значним внеском у з'ясування питання про основні етапи життєвого шляху і творчості письменниці стали дисертаційне дослідження Л.Дрофань "Творчість Олени Пчілки в контексті української літератури другої половини XIX - початку XX століть" (1992) та монографія А.Гуляка "Олена Пчілка. Нарис життя і творчості" (1996). Ці автори зробили спробу по-новому осмислити життя і творчість письменниці, дати з позицій сьогодення оцінку її літературної праці. Аналізуючи життєдіяльність, художню спадщину Олени Пчілки, названі науковці торкаються також її ролі в культурно-освітньому русі України. Однак це переважно констатація, того що вона вела активну видавничу діяльність, збирала народнопоетичну творчість, працювала в літературних товариствах, займалася педагогічною діяльністю в родинному колі.

Цінний фактичний матеріал знаходимо у розробках вчених української діаспори (Л.Дражевська, О.Косач-Кривинюк, І.Косач-Борисова, Г.Лазаревський, П.Одарченко, І.Чайковський), що значною мірою усувають недостатню об'єктивність окремих досліджень, в яких, зокрема, недооцінюється педагогічний талант Олени Пчілки і її роль у вихованні дітей. Так, О.Бабишкін, В.Курашова, І.Шиманська невмотивовано применшували вплив матері на формування характеру і світогляду Лесі Українки, віддаючи пальму першості дядькові - М.Драгоманову. Однак всебічний і об'єктивний аналіз життєдіяльності родини Косачів свідчить про незаперечні переваги материнської школи Олени Пчілки, її вплив як сильної і мужньої особистості на характер і погляди Лесі та інших дітей. Такої ж думки дотримуються дослідники життя і творчості Лесі Українки М.Драй-Хмара і М.Зеров, які ще у 20-х роках зазначали, що тільки завдяки матері донька стала видатною українською письменницею, досконало оволоділа рідною мовою. Звичайно, їх праці були відомі О.Бабишкіну, В.Курашовій та іншим радянським науковцям, однак у тодішній умовах їх не вільно було використовувати.

Одним із перших до вивчення літературно-педагогічної спадщини Олени Пчілки звернувся П.Одарченко. Він особисто був знайомий з письменницею і назвав її піонером у національному вихованні дітей.

Значно зріс інтерес до особистості Олени Пчілки в останні роки українського національного відродження. З'явилося чимало статей не лише про її літературну творчість, наукову та громадську працю (Т.Борисюк, В.Іваненко, В.Іскорко-Гнатенко, Л.Науменко, Л.Струганець, О.Таланчук та ін.) але й педагогічну діяльність (Г.Аврахов, Л.Кондратенко, В.Святовець та ін.). Особливий інтерес серед сучасних наукових праць викликає дослідження Г.Маковської "Практика і досвід виховання у родині Косачів" (1996). Однак все ж слід зазначити, що поза увагою науковця, як і її попередників, залишилося чимало неопублікованих архівних матеріалів, а саме вони і доповнюють використані дослідниками факти, дають можливість глибше розкрити педагогічні погляди письменниці і охарактеризувати її просвітницьку діяльність.

Незважаючи на наявність зазначеної кількості праць, цілісного дослідження про Олену Пчілку як педагога-просвітителя поки що немає. Актуальність і недостатня наукова

розробка цієї проблеми зумовили вибір теми дисертації “Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота входить до плану наукових досліджень Інституту педагогіки АПН України.

Мета дослідження - висвітлити і науково обґрунтувати внесок Олени Пчілки у просвітницький рух в Україні другої половини ХІХ - початку ХХ століть, проаналізувати і узагальнити її педагогічні погляди.

Завдання дослідження:

- з'ясувати умови та обставини за яких відбувалося формування національного світогляду Олени Пчілки, що визначив на спрямованість її просвітницько-педагогічної діяльності;
- охарактеризувати громадсько-просвітницьку діяльність письменниці в царині відродження української освіти, науки, культури, національної самосвідомості народу;
- проаналізувати практичний досвід Олени Пчілки у становленні основ української материнської школи, родинного виховання;
- розкрити сутність педагогічних поглядів Олени Пчілки;
- показати значення педагогічної спадщини Олени Пчілки для сучасної освітньо-виховної теорії і практики.

Методи дослідження: науково-історичний, історико-педагогічний, проблемний і логічний аналіз. У процесі роботи використовувались: теоретичний аналіз педагогічної, історичної, художньої літератури, архівних джерел, праць вітчизняних мовознавців, літературознавців; систематизація фактів та явищ, хронологічний, порівняльний та ретроспективний методи.

Основними джерелами дослідження були:

- літературно-публіцистичні твори, наукові праці Олени Пчілки, її автобіографічні нотатки, опублікований епістолярій, а також рукописи творів, листи, матеріали, що зберігаються у фондах рукописного відділу Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, матеріали Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, рукописного відділу Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України, а також українська періодична преса кінця ХІХ - початку ХХ ст.;
- роботи видатних вітчизняних і зарубіжних педагогів Б.Грінченка, Я.Коменського, С.Русової, К.Ушинського, В.Сухомлинського та ін., присвячені різним аспектам теорії і практики виховання та навчання дітей і молоді;
- дослідження, що безпосередньо не торкаються даної проблеми, однак служать змістовим контекстом, адекватною методологією висвітлення теми. Це література з питань просвітницького руху (Л.Вовк, Л.Євселевський, Г.Касьянов, О.Коновець, С.Фарина, Н.Шип та ін.), з історії розвитку національної школи (В.Борисенко, І.Зайченко, Н.Копиленко, О.Сухомлинська, С.Філоненко, М.Ярмаченко та ін.), з проблем родинного виховання (Л.Горболіз, А.Горохович, О.Докукіна, В.Каюков, В.Кузь, М.Стельмахович, Є.Сявавко та ін.), з історії і філософії (М.Грушевський, Д.Дорошенко, О.Забужко, І.Крип'якевич, Н.Полонська-Василенко, М.Попович, О.Субтельний, та ін.), з

мовознавства (Т.Донченко, В.Жайворонок, А.Кримський, Л.Мацько, І.Огієнко та ін.), з літературознавства (М.Возняк, С.Єфремов, М.Драй-Хмара, І.Франко та ін.);

— спогади сучасників та дітей Олени Пчілки про її життя, творчість і педагогічну діяльність.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у цілісному історико-педагогічному аналізі просвітницької діяльності і педагогічних поглядів Олени Пчілки, зокрема: у визначенні основних напрямів і розкритті змісту її діяльності як педагога-просвітителя, активної громадської діячки, національно свідомої особистості в контексті розвитку просвітницького руху в Україні другої половини ХІХ - початку ХХ століть, спрямованого на відродження української школи, рідної мови, вітчизняної культури; в узагальненні педагогічних поглядів, що знайшли відображення у художній, публіцистичній творчості, епістолярії, видавничій роботі; в аргументованому обґрунтуванні положення, що Олена Пчілка сприяла становленню основ української материнської школи. Її погляди представлені як органічна єдність гуманістичних цінностей української етнопедагогіки і прогресивних просвітницько-педагогічних ідей, в її основі: забезпечення навчання, виховання, спілкування дітей і дорослих рідною мовою, реалізація всебічного і гармонійного розвитку особистості відповідно до культурно-історичного досвіду, системи духовних цінностей свого народу, формування у дітей і молоді національної самосвідомості, якостей патріота, демократа, гуманіста. До наукового обігу вводяться маловідомі та невідомі архівні джерела, що торкаються просвітницько-педагогічної діяльності Олени Пчілки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості творчого застосування фактичного матеріалу, основних положень і висновків дослідження науковцями, які працюють в галузі історії педагогіки, народної педагогіки, історії просвітницького руху в Україні. Зібрана і узагальнена в дисертації інформація сприятиме поглибленню і збагаченню історико-педагогічної науки, допоможе у розробці лекційних курсів, спецкурсів, спецсеминарів. Результати дослідження можуть бути використані педагогами, психологами, вихователями дошкільних закладів, істориками, літературознавцями, мовознавцями, а також з просвітницькою метою.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися і дістали позитивну оцінку в лабораторії теорії та історії педагогіки Інституту педагогіки АПН України. Результати дослідження доповідались на міжвузівських науково-практичних конференціях: “Проблеми підготовки учителя національної школи” (Умань, 1995), “Українське дошкілля: проблеми, пошуки, творчі знахідки” (Умань, 1996), “Актуальні проблеми початкової школи та підготовки учителів” (Київ, 1998), на Третіх Всеукраїнських педагогічних читаннях “Василь Сухомлинський і сучасність” (Київ - Черкаси - Умань, 1996), публікувалися у фахових науково-педагогічних часописах “Початкова школа” (1997), “Рідна школа” (1998), “Пам’ять століть” (1998).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у чотирьох статтях у наукових журналах і матеріалах чотирьох конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних літературних і архівних джерел (262 найменування), додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету і завдання дослідження, вказані джерела і методи, розкрито новизну і практичну значимість роботи, подано відомості про апробацію одержаних результатів.

У **першому розділі** “Громадсько-просвітницька діяльність Олени Пчілки” простежується процес формування національного світогляду Олени Пчілки та розглядаються основні напрями і зміст її просвітницької праці в контексті культурно-просвітницького руху української інтелігенції в різних галузях суспільного життя.

У розділі відзначається, що особливо активізувалась діяльність українців за національну освіту, науку, культуру у другій половині XIX - на початку XX століть, коли до боротьби за духовне відродження народу піднялась інтелігенція. Т.Шевченко, П.Куліш, М.Драгоманов, П.Житецький, С.Русова, Б.Грінченко та ін. закладали засади української національної ідеї. Однією з найактивніших діячок культурно-просвітницького руху цього періоду була Олена Пчілка.

У ході дослідження встановлено, що шанобливе ставлення до української мови, історії народу, усної народної творчості, яке панувало в родині Драгоманових, стало підґрунтям для формування національної самосвідомості у майбутньої письменниці. Сприяла цьому творчість І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Гоголя, а згодом світоглядна позиція Київської Громади, зокрема М.Старицького, М.Лисенка, П.Житецького, П.Чубинського, В.Антоновича, Олександра та Софії Русових, П.Рудченка (Панаса Мирного). Взірцем честі, гідності, національної свідомості був для неї брат Михайло Драгоманов. Відвідування європейських центрів, знайомство з відомими літераторами та громадськими діячами Галичини (І.Франком, М.Павликом, Н.Кобринською, М.Бучинським, С.Окуневською) поглибило, утвердило її переконання відстоювати українську національну ідею.

Особливе місце в дисертації приділяється аналізу просвітницької діяльності Олени Пчілки. Визначаються, зокрема, такі провідні її напрями: наукова фольклорно-етнографічна робота, літературна і видавнича діяльність, безпосередня участь у культурно-просвітницьких товариствах, боротьба за освіту і становище жінки в суспільстві.

Відзначається, що в атмосфері зростаючого інтересу до побуту, звичаїв українського народу Олена Пчілка вивчає народну творчість, збирає зразки народного орнаменту, узор-вишивки. Її перші фольклорно-етнографічні записи використовували В.Антонович, М.Драгоманов, П.Житецький, М.Лисенко, П.Чубинський, а згодом одержали відображення в авторських наукових розвідках вченої: “Украинский народный орнамент” (1876), “Очерки национальных типов в украинской народной словесности” (1883), “Украинские колядки” (1903), “Українська гумористика” (1911), “Мелодії українських народних дум” (1911), “Українське селянське малювання на стінах” (1929) та ін., у публікаціях науково-пізнавального характеру на сторінках журналів “Киевская старина” та “Рідний край”. Її праця в цьому напрямі викликана розумінням того, що обізнаність з культурою, історією, літературою, популяризація витворів народного мистецтва сприяє пробудженню у народі почуття самоповаги і гідності. Науковими працями і публіцистичними розвідками з проблем етнографії і фольклору Олена Пчілка прагнула підняти з занепаду українське національне мистецтво, довести етнографічну самобутність України, виховувати повагу до культурних цінностей свого народу.

У дисертації доводиться, що літературна діяльність письменниці є одним з напрямів її просвітництва, оскільки, використовуючи пізнавально-виховну функцію художнього слова, Олена Пчілка прагнула піднести загальнокультурний рівень українського народу, охопити ідеями національного відродження найширші верстви населення. У художніх творах “Пігмаліон”, “Чад”, “Світло добра і любові”, “Товаришки”, “Соловійовий спів”, “За правдою”, “Біла кицька” та ін. Олена Пчілка показує перші паростки національно-культурницького руху в Україні, а також спроби зближення інтелігенції і народу, пошуки шляхів захисту від національного й соціального кривдження.

Важливе місце у просвітницькій діяльності Олени Пчілки належить видавничій праці, яка реалізувалась у влаштуванні видавництва НГВ (Невеликий Гурток Волинський, 70-і роки XIX століття), підготовці і виданні разом з М.Старицьким двох випусків літературного альманаху “Рада” (1883, 1884), спільно з Н.Кобринською - жіночого альманаху “Перший вінок” (1887), часопису “Рідний край” (1907-1916) і додатку до нього - журналу для дітей “Молода Україна” (1908-1914) та “Газети Гадяцького земства” (1917-1919). Як педагог-просвітитель, Олена Пчілка розкрилася у виданні часописів. Вибір тематики публікацій, письменницька і редакторська майстерність, врахування психології читачів робили ці видання надзвичайно впливовим засобом підвищення інтелектуального рівня людини з народу, чинником виховання національної самосвідомості й любові до материнської мови. Зокрема, журнал “Рідний край” давав широку інформацію про суспільно-політичне життя, громадські справи, друкував літературно-художні твори, публіцистичні статті, розвідки з мистецтвознавства, етнографії, фольклору, порушував питання впровадження у школах рідної мови, проблеми розвитку української літературної мови, подавав рецензії на щойно видані книги, роздуми учителів про нагальні шкільні проблеми.

У дисертації висвітлюється участь Олени Пчілки в роботі культурно-просвітницьких товариств, що діяли наприкінці XIX - початку XX століть, зокрема Київського Літературно-артистичного товариства (1895-1905), Київського Українського Клубу (1908-1912), гуртка “Плеяда” (1889-1900), товариства “Боян” (1903-1905), київської (1906-1910) і гадяцької (1917-1919) “Просвіти”, Гуртка українознавства гадяцької української шкільної молоді (1917-1919). Як більшість представників української інтелігенції, вона іноді брала участь одночасно в діяльності кількох товариств. Письменниця працювала в різних комісіях, що існували при товариствах: етнографічних, літературних, лекційних, театральних, видавничих та ін.

Особливого значення Олена Пчілка надавала роботі з дітьми та молоддю. Школою виховання молодшої зміни, свідомого прилучення її до патріотичних українських ідей став гурток “Плеяда”, який письменниця-просвітителька співочолювала з М.Лисенком та М.Старицьким. Гурток існував як велика духовна родина, що ставила за мету формувати національно свідому особистість. З ініціативи Олени Пчілки при гадяцькій “Просвіті” діяла комісія з національного виховання дітей, яка регулярно влаштовувала дитячі ранки, прилучаючи дітей і батьків до свого рідного, збагачуючи їхні знання народної творчості та історичного минулого України. Олена Пчілка стала засновником Гуртка українознавства, який організовував шевченківські свята; члени цього гуртка готували і читали історичні та літературні доповіді, інсценізували драматичні твори українських письменників. З лекціями, порадами учням, які приходили за допомогою до неї, виступала Олена Пчілка.

Дослідження показало, що Олена Пчілка постійно цікавилася жіночим рухом, який активізувався наприкінці XIX ст. Показовими в цьому відношенні були: видання жіночого

альманаху “Перший вінок” (1887), участь у роботі полтавського відділення Спілки рівноуправління жінок (1906), відстоювання права жінок на навчання і здобуття вищої освіти на сторінках часопису “Рідний край” та повісті “Товаришки”.

У **другому розділі** “Педагогічні погляди Олени Пчілки” з’ясовуються виховні засади материнської школи Олени Пчілки, розкривається сутність поглядів на рідну мову як основу національної освіти, народного вчителя, питання дитячої літератури і дитячого читання.

У дисертації відзначається, що в сім’ї однаково важлива роль належить і батькові, і матері, однак у всіх народів мати має більший і сильніший вплив на дітей. Саме тому Я.Коменський назвав материнською школою ту послідовність та суму знань і вмінь, які отримує дитина в сім’ї у перші сім років з уст матері. Через матір дитина сприймає увесь навколишній світ, а яким вона його побачить і як зрозуміє - визначають любов матері, її відповідальність за майбутнє дитини і здібності вихователя. Під таким кутом зору аналізується досвід виховання дітей в родині Косачів і доводиться, що Олена Пчілка сприяла становленню української материнської школи, родинного виховання. Особливий акцент зроблено на ролі жінки-матері у вихованні дітей.

Свій материнський обов’язок Олена Пчілка вбачала у закладанні основ дитячих знань і вмінь, у наданні перших уроків любові, праці, відповідальності, честі, порядності. Грунтовні знання і постійне самовдосконалення дали змогу забезпечити початкову освіту дітей власними зусиллями. Від природи маючи неабиякі педагогічні здібності, вона ставилася до дітей, як до рівних собі, поєднуючи материнську любов з вимогливою принциповістю. Олена Пчілка досконало і майстерно володіла рідною мовою, була чудовим оповідачем, вміла малювати, грала на фортепіано, співала, гарно танцювала, мала акторські здібності, взагалі була творчо обдарованою особистістю. Ці риси мати намагалася передати своїм дітям, виховуючи їх власним прикладом.

Родину Олена Пчілка вважала тим життєдайним осередком, в якому формуються національні почуття, закладається підґрунтя національної свідомості і самосвідомості. Саме родина має сприяти оволодінню дитиною, кращими духовними здобутками свого народу, плекати почуття гордості за приналежність до нього. На такі орієнтири спрямовувала мати власні зусилля. Олена Пчілка спеціально возила дітей до волинських сіл, аби вони могли поспілкуватися рідною мовою з селянськими дітьми, часто подорожувала з ними Україною, щоб вони краще пізнали її природу і побут, послушали народні пісні, перекази, легенди, побачили обряди. Всіх дітей мати прилучила до збирання фольклору.

Олена Пчілка вважала, що початкову освіту діти повинні отримувати рідною мовою. Особлива роль в цьому належить матері, адже вона найбільшою мірою може надихнути на любов і повагу до своєї мови. Саме тому Олена Пчілка віддавала перевагу українському середовищу. Вона зуміла прищепити дітям виняткове чуття рідної мови і святу шану до неї, але, як мудра мати, добре розуміла, що виховати дітей свідомими українцями не можна, якщо не підняти їх до рівня європейської освіченості, не навчити іноземних мов, не ознайомити зі здобутками світової культури, оскільки національний та загальнолюдський ідеали мають бути взаємопов’язано обумовленими. Своєрідним педагогічним експериментом на власних дітях Олена Пчілка довела, що успіхів у вивченні іноземних мов можна досягти лише тоді, коли рідна мова пустить глибоке коріння в духовну природу дитини.

За свідченням сучасників, діти Косачів, хоч і не відвідували школи, все ж були ерудованими, вільно почувалися у будь-якій сфері науки, досконало володіли як рідною, так і іноземними мовами, знаннями з літератури. Незважаючи на те, що дітей вчили дома читати, писати українською мовою, у гімназії, куди вони вступали до старших класів, за знання російської мови мали найкращі оцінки, часто навіть випереджали своїх ровесників.

Одним з ефективних педагогічних прийомів, що сприяє кращому опануванню навичками володіння словом, забезпечує поглиблення знань, Олена Пчілка вважала залучення дітей до літературної творчості. Поступово, терпляче допомагала вона їм у перших літературних спробах, завжди була першим критиком і порадиником. Завдяки старанням Олени Пчілки в літературу увійшли троє старших її дітей - Михайло Обачний, Леся Українка, Олесь Зірка.

Мати постійно спонукала дітей до розумової діяльності, не визнаючи бездумства і пасивності. Вона вчила їх чітко викладати свої думки, працювати з книгою, удосконалювати творчі роботи, планувати подальше життя, в результаті чого діти постійно перебували в атмосфері розумових пошуків. Ігри та забави, оточення сім'ї Косачів також сприяли розвитку інтелекту та творчих здібностей дітей.

Олена Пчілка була надзвичайно уважною до нахилів та уподобань дітей, завжди підтримувала виявлені ними інтереси до музики, живопису, літератури тощо. У материнській школі Олени Пчілки панував дух свободи, розуміння потреб дитини, вільного вибору занять і творчості, оскільки все це слугувало її самовиявленню, збагаченню і всебічному розвитку.

Олена Пчілка постійно заохочувала їх до трудової діяльності. Праця завжди поєднувалася з грою та творчістю і розумілася як норма людського існування, як трудовий внесок у благополуччя і достаток всієї родини. У материнській школі Олени Пчілки діти вчилися усвідомлювати, що кожен залежить від праці багатьох людей, у праці вони збагачуються, розвиваються, утверджуються, мають неабияку можливість одержати естетичну насолоду. У дітей була вихована глибока свідомість того, що навчання - це також щоденна, систематична, наполеглива праця. Сформовані ще в дитинстві навички самостійної роботи, працьовитість, відповідальність допомогли дітям Косачів упродовж усього життя розширювати кругозір, стати високоосвіченими людьми.

У діяльності материнської школи найповніше розкрилися погляди Олени Пчілки на освіту і виховання дітей в сім'ї. Аналіз її практичного досвіду дозволив зробити висновок про те, що виховання дітей - це не лише особиста справа батьків, а і їхній громадський обов'язок. Саме в родині мають сформуватися ті основні поняття, погляди, почуття, звички, норми моралі, які згодом стануть підвалинами духовного становлення особистості.

У дисертації відзначається, що особливе місце в системі педагогічних поглядів письменниці посідає мовне питання.

Засуджуючи політику царського уряду по відношенню до мови українського народу, Олена Пчілка вважала, що ця мова має всі права на існування, на визначення її правоздатності в культурному, економічному, політичному житті населення, а особливо в національній школі. У доповіді, представленій прем'єр-міністру Вітте (січень 1905 р.), Олена Пчілка відзначала: якщо з початкової школи рідною мовою будуть нехтувати як чимось негідним, то діти привчатимуться дивитися на неї, як на щось презирливе і з таким же презирством ставитися до всіх, хто розмовляє цією мовою. До того ж навчання нерідною мовою приносить велику шкоду, тому що не відповідає природному

розумовому складу дитини, впливає на її психіку, спричиняючи невпевненість учнів у своїх силах, сумніви у знаннях. Тому навчання у школах повинне здійснюватися материнською мовою.

Питання запровадження рідної мови в школах України перебувало у полі зору Олени Пчілки і в період створення УНР. У власних публікаціях на сторінках “Газети Гадяцького земства” “Українізація шкіл”, “Шило в мішку”, “Чого нам радіти?”, “Синиця” (1917) вона обстоює українізацію шкіл.

Вихована на досконалих літературно-писемних джерелах, народних традиціях, звичаях, фольклорі, Олена Пчілка не лише відстоювала права української мови, яка мала багатовікову історію, а й дбала про збагачення і розвиток її літературної форми, оскільки була переконана, що мова є засобом розвитку суспільного життя, матеріального та духовного прогресу, засобом виховання особистості та залучення її до досягнень національної культури.

Письменниця була переконана, що людина, яка досконало володіє мовою, може значно легше і повніше реалізувати свої здібності, інтелектуальний потенціал, швидше налагодити стосунки з іншими людьми, оскільки мова є важливим засобом не лише спілкування, а й мислення, здобуття знань, саморозвитку і самовираження. Свої погляди на питання розвитку української мови вчена виклала у передмові до власних перекладів творів М.Гоголя (1889), статті “Наша літературна мова” (1909), у рецензіях на нові книжкові видання, що регулярно друкувалися у “Рідному краєві” (1907-1916), у неопублікованій доповіді “Про іноземні впливи на українську мову”, виголошену в Товаристві Заходознавства АН УРСР (1924), в листах до І.Франка, В.Науменка, Д.Яворницького, О.Борковського.

У період дискусії українського громадянства про шкідливість для української мови новоутворених слів, які називались “кованими” (кінець XIX - початок XX століть), Олена Пчілка, яка сама творила такі слова, зазначала, що кожна літературна мова не може залишатися сталою, а повинна розвиватися і вдосконалюватися. Збагачення літературної мови за рахунок новоутворених і запозичених слів - це закономірний процес розширення словникового складу мови, що зумовлюється потребами розвитку суспільства.

Відаючи перевагу просвітницькій роботі серед народу, Олена Пчілка у творчому доробку чимало місця відводила темі учительства. На сторінках своїх творів вона розповідала про народних учителів, які, не шкодуючи ні часу, ні власного здоров'я, несли освіту народові. Ці особистості imponували письменниці, відповідали її ідеалові народного педагога. При цьому, з одного боку, в неї викликає захоплення їхня відданість своїй справі, а з іншого - вона всіляко відмежовується від догматичної, казенної шкільної системи, яка обмежує розумовий та моральний розвиток дитини. Досить показовими у цьому відношенні є оповідання “Золота писанка”, “Статуетка”, “Півтора оселедця”.

Учитель як творча особистість, вважала Олена Пчілка, повинен бути вільним від різноманітних приписів та наказів і постійно працювати над підвищенням власного науково-професійного рівня. Школа без творчого, національно свідомого вчителя буде породжувати лише “духовних калік-перевертнів”, вести до економічного упадку, бо не даватиме особистостей всебічно розвинутих, здатних до кращої праці на користь особисту і суспільну.

У педагогові письменниця вбачала старшого товариша і мудрого радника, наставника, який з довірою і взаємоповагою ставиться до учнів, дотримується індивідуального підходу до кожної дитини, прагне розвивати те особистісне, що тільки їй

притаманне. Його завдання - пробудити, збагатити, змістовно сформувати живе мислення дитини.

У системі виховання підростаючого покоління Олена Пчілка важливого значення надавала змісту і спрямуванню творів, що призначалися для дитячого читання. Вона не визнавала книжок такого змісту, який орієнтував лише на пасивне сприйняття дійсності, засуджувала “кисло-солодке сюсюкання”, що переважало в той час у творах для дітей. Дитяча книжка повинна вчити думати, стимулювати самостійні висновки, формувати світогляд, естетичні смаки, моральні переконання молодого покоління і водночас відповідати його запитам та інтересам.

До кола дитячого читання мають входити як твори вітчизняних авторів, так і тих, чий імена є окрасою світової літератури. Акцентуючи увагу на загальнолюдських гуманістичних цінностях, художня література для дітей має виховувати національно свідому людину, яка шанує історію, традиції, звичаї народу і відчуває відповідальність за його долю. Надзвичайно цінними в цьому плані є твори історичної тематики і фольклору.

У дисертації проаналізовано досвід Олени Пчілки як редактора і видавця єдиного на той час в Наддніпрянській Україні дитячого журналу “Молода Україна” (1908-1914) та її літературна спадщина в царині дитячої літератури. Відзначається, що журнал є дуже цінним змістовно, чудовою мовою, уміло дібраним, цікавим повчальним матеріалом і може з успіхом використовуватися сьогодні в освітньо-виховній роботі.

Дитячі твори письменниці позбавлені формального дидиктизму, їх об'єднує прагнення розбудити у дітей любов до рідного краю, виховувати кращі моральні почуття, навчити бачити прекрасне в навколишньому світі. Творчість Олени Пчілки для дітей пройнята любов'ю і повагою до дитини, розумінням її внутрішнього світу, а тому є важливою складовою виховання підростаючих поколінь.

В И С Н О В К И

1. Дослідження показало, що Олена Пчілка (Ольга Петрівна Драгоманова-Косач) зробила значний внесок до духовної скарбниці українського народу не лише як письменниця, але і як педагог-просвітитель, сприяючи своєю творчою спадщиною і практичною діяльністю створенню основ національної освіти і виховання. З її художніх творів, публіцистичних статей, епістолярію та практичного досвіду постає чітка система педагогічних поглядів, що ґрунтуються на ідеях гуманізму, демократизму і народності. Діяльність і творчість Олени Пчілки відповідала потребам українського народу на рубежі XIX і XX століть, була підпорядкована розв'язанню важливих культурно-освітніх завдань і є цінним надбанням для сучасної педагогіки.

2. Світогляд майбутньої письменниці-просвітельки формувався під впливом високої духовності родини Драгоманових, опозиційних настроїв членів Київської Громади до русифікаторської політики царського уряду, особисто М. Драгоманова, М. Лисенка, М. Старицького, П. Житецького, П. Чубинського, І. Франка та інших українських інтелігентів, які спрямовували свою діяльність на пробудження національної свідомості народу, поширення освіти, розвиток науки. Провідною ідеєю світогляду вченого-педагога стає національна ідея, яка визначила спрямованість, смисл і зміст усього її життя, діяльності і творчості.

3. У процесі дослідження встановлено, що громадсько-просвітницька діяльність Олени Пчілки припадає на кілька десятиліть: 70-і роки XIX - 20-і роки XX століть, але особливо активною вона була наприкінці XIX - початку XX століть у період поживлення

діяльності прогресивної української інтелігенції за духовне відродження рідного народу. Праця на терені просвітництва була насиченою і плідною, в її основі, як і в основі художньої, наукової і публіцистичної спадщини лежать яскраво виражені прояви українського менталітету. Невтомною громадсько-просвітницькою діяльністю Олена Пчілка пробуджувала національні почуття українців, формувала у дорослого населення і підростаючого покоління національну свідомість і самосвідомість, гордість і гідність, глибокий патріотизм і стійку громадську позицію, готовність продовжувати волелюбні традиції предків. Вона вважала, що в політичному, економічному, культурному планах Україна мусить стояти на одному щаблі з високорозвинутими державами світу, тому першочерговий обов'язок кожного українського інтелігента-патріота вбачала у підвищенні культурно-освітнього рівня свого народу, у постійній турботі про його духовне збагачення.

4. Олена Пчілка створила власну материнську школу родинного виховання, яка була унікальним осередком духовності і культури. Система виховання в цій школі ґрунтувалася на засадах народної педагогіки, і зокрема таких її принципах, як гуманізм, природовідповідність, народність, єдність виховання і життя, врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованця, поєднання поваги до дитини з вимогливістю до неї. Феномен материнської школи полягає у тому, що діти навіть не відчували, що їх хтось виховує, оскільки життя в родині було влаштоване так, що виховувала сама атмосфера сім'ї, спрямована на духовне єднання усіх її членів. Аналіз діяльності материнської школи розкрив погляди Олени Пчілки на родинну педагогіку. Вона вважала, що фундамент формування особистості закладається в родині, яка має бути для дитини основним осередком психологічного захисту, взірцем для наслідування, для фізичного, соціального та духовного виховання. Виняткова роль у родині належить матері. Вона є головним вихователем, і саме від неї залежить майбутнє сім'ї, роду, людства.

5. Одна з найголовніших проблем, яка турбувала Олену Пчілку, були питання права існування і розвитку української мови, необхідності навчання дітей рідною мовою. Опираючись на погляди К.Ушинського, письменниця доходить висновку, що навчання чужою мовою, особливо на початковому етапі, спричиняє розлад між сім'єю і школою, виробляє в учнів зневагу до рідної мови, веде до порушення логіки навчання, його важливого принципу - від відомого до невідомого.

Прогресивними були погляди Олени Пчілки на питання розвитку мови. Вона вважала, що кожна літературна мова повинна постійно збагачуватися і вдосконалюватися. Підкреслюючи, що основою української літературної мови має бути загальнонародна мова, Олена Пчілка визнавала повне право за неологізмами і запозиченими словами, вважаючи, що вони сприяють ширшому стилістичному розвитку української мови і збільшенню сфер її функціонування. Один з найефективніших засобів розвитку і збагачення літературної мови вона вбачала в перекладах, сама активно працюючи усе життя на цій ниві творчості.

Формування всебічно розвинутої особистості Олена Пчілка не мислила без оволодіння нею літературною мовою - вищою і досконалішою формою, ніж розмовна мова. Літературна мова, на її переконання, є одним з найдієвіших знарядь освіти та основним чинником духовного розвитку особистості.

6. Аналіз літературно-художньої спадщини і педагогічної діяльності Олени Пчілки дав можливість зробити висновок про те, що в основі її педагогічних поглядів лежить

ідея діалектичної єдності національного і загальнолюдського. За переконанням письменниці, рідна культура, наука, духовність, кращі здобутки культур інших народів становлять основний національний і загальнолюдський зміст освіти і виховання. Кінцеву мету виховання вона вбачала у формуванні творчої, активної особистості з глибокими громадянськими якостями: національною самосвідомістю, патріотизмом, гідністю, силою волі, працьовитістю, високою мораллю тощо. Досягнути цієї мети допоможуть сім'я, зокрема власний приклад батька і матері, національно свідомий і творчий учитель, а також рідна мова і книга, які є могутніми вихователями.

7. На сучасному етапі українського державотворення, духовного відродження, коли перед освітою і вихованням постають якісно нові і складні завдання, педагогічна спадщина Олени Пчілки сприятиме розв'язанню багатьох актуальних педагогічних проблем, зокрема, формуванню національно свідомого громадянина України, глибшому усвідомленню ролі рідної мови в житті окремої особистості і всього суспільства, педагогічно спрямованому добору творів для дитячого читання. Особливо цінним і важливим для сучасної освітньо-виховної теорії і практики є досвід виховання у материнській школі Олени Пчілки. Цей досвід може бути творчо використаний у системі психолого-педагогічної освіти батьків, учителів, вихователів дитячих садків, а також у підготовці студентів педагогічних вузів.

Наше дисертаційне дослідження не претендує на повне і всебічне розв'язання порушених у ньому питань. Багатогранна спадщина Олени Пчілки заслуговує на подальше вивчення. Зокрема це стосується: виховання патріотизму у художній творчості просвітительки, перекладів письменниці з інших мов як засобу виховання мовної культури. Цікавою і недослідженою є проблема, що опосередковано пов'язана з Оленою Пчілкою, але близька до питань, які нами розглядалися: узагальнення досвіду виховання дітей в родинях українських інтелігентів: Лисенків, Старицьких, Русових, Алчевських та ін., що сприятиме покращенню стану сучасного сімейного виховання.

Основні положення дисертації відображено у таких **публікаціях** автора:

1. Материнська школа Олени Пчілки // Початкова школа.- 1997.- №9.- С.47-51.
2. Олена Пчілка: частіше доторкатися до народного джерела // Рідна школа.- 1998.- №4.- С.14-16.
3. Подвижницька діяльність Олени Пчілки // Пам'ять століть.- 1998.- №3.- С.35-40.
4. Олена Пчілка і українські діти // Рідна школа. - 1998.- №11.- С.8-9.
5. Олена Пчілка - мати, письменниця, педагог // Матеріали наук.-практ.конф. "Проблеми підготовки вчителя національної школи".- Умань, 1995.- С.56.
6. Олена Пчілка і виховання дітей в сім'ї // Матеріали наук.- -практ.конф. "Українське дошкілля: проблеми, пошуки, творчі знахідки".- Умань, 1996.- С.126-127.
7. Олена Пчілка і В.Сухомлинський про роль книги у духовному житті дитини // Матеріали III Всеукраїнських пед. читань "Василь Сухомлинський і сучасність".- Вип.3.- Київ - Черкаси - Умань, 1996.- С.60-63.
8. Мати - перший учитель і вихователь дитини // Матеріали наук.-практ.конф. "Актуальні проблеми початкової школи та підготовки учителів".- Київ, 1998.- С.27-28.

Новаківська Л.В. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки.-
Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 - теорія і історія педагогіки.- Інститут педагогіки АПН України, Київ, 1999.

В дисертації здійснено історико-педагогічний аналіз просвітницької діяльності і педагогічних поглядів української письменниці, вченого, педагога Олени Пчілки. Показано формування її світогляду, визначено основні напрями і розкрито зміст її просвітництва в контексті громадсько-педагогічного руху української інтелігенції за відродження національної освіти, науки, культури, самосвідомості народу; проаналізовано практичний досвід педагога у становленні основ української материнської школи, родинного виховання; розкрито сутність поглядів Олени Пчілки на проблеми рідної мови як основи національної освіти, на народного вчителя, дитяче читання.

Ключові слова: освіта, просвітництво, національне виховання, материнська школа, рідна мова, учитель, дитяче читання.

Новаковская Л.В. Просветительская деятельность и педагогические взгляды Олены Пчилки.- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 - теория и история педагогики.- Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1999.

В диссертации осуществлен историко-педагогический анализ просветительской деятельности и педагогических взглядов украинской писательницы, ученого, педагога Олены Пчилки. Рассмотрено формирование её мировоззрения, определены основные направления и раскрыто содержание её просветительства в контексте общественно-педагогического движения украинской интеллигенции за возрождение национального образования, науки, культуры, самосознания народа; проанализировано практический опыт педагога в становлении основ украинской материнской школы, семейного воспитания; раскрыто сущность взглядов Олены Пчилки на проблемы родного языка как основы национального образования, на народного учителя, детское чтение.

Ключевые слова: образование, просветительство, национальное воспитание, материнская школа, родной язык, учитель, детское чтение.

Novakivska L.V. Elucidative activities and pedagogical views of Olena Pchilka.- Manuscript.

Thesis for competition of scientific degree of candidate of pedagogical sciences on speciality 13.00.01 - theory and history of pedagogy.- Institute of Pedagogy of Ukrainian Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, 1999.

In the thesis the historico-pedagogical analysis of elucidative activities and pedagogical views of Ukrainian writer, scientist and pedagogue Olena Pchilka is made. This work determines the conditions and circumstances in which the write-pedagogue's world outlook that influenced the direction of her elucidative-pedagogical activities was formed; it determines the main directions (scientific work - ethnographical work, literary and publishing activities, participation in cultural-elucidative associations, struggle for education and status of woman in the society) and opens the contents of her enlightenment in terms of social-pedagogical movement of Ukrainian intelligentsia for rebirth of national education, science, culture, self-consciousness of the people in the second half of the XIX - the beginning of the XX century. As a result the conclusion is made that Olena Pchilka's work in the field of enlightenment was saturated and fruitful, in its basis so

as in the basis of her artistic, scientific and publicistic legacy there are strongly pronounced manifestations of Ukrainian mentality. By her untiring social-elucidative activity she awoke Ukrainians' national feelings, formed national consciousness and self-consciousness, pride and dignity, deep patriotism and firm social position, readiness to continue freedom-loving traditions of the forefathers both in young generation and adult population.

The thesis contains the analysis of practical experience of children's upbringing in Kosach's family; it gives the proofs that Olena Pchilka was one of those who made the foundation of Ukrainian motherly school, of family upbringing. A special accept is made on her role as a mother-woman in upbringing of her own children. The upbringing system in motherly school was based on people's pedagogy, on such its principles as humanism, accordance with nature, folk character, unity of upbringing and life, with due regard for age and individual peculiarities of upbringing, combination of respect to the child with exactingness to him. By means of analysis of motherly school activity Olena Pchilka's views on family pedagogy are opened.

It is marked in the thesis that one of the main problems which worried the writer-enlightener was the questions of the right of existence and development of Ukrainian language, of necessity of educating children in their mother tongue. She thought that education in foreign language was harmful, because it didn't correspond the natural turn of mind of the child, it influenced the child's psychology, brought to self-unconfidence, doubts in knowledge. That's why education at schools should be realized in mother tongue. She had these questions in her field of vision when Ukrainian language was persecuted by tzarist government and during the formation of UPR. It is known that Olena Pchilka stood not only for Ukrainian language, but also took care of the development and enrichment of its literary form. In the language she saw the way of social life development, of material and spiritual progress, the way of upbringing a personality and involving it to national cultural achievements. The person, who knows the language perfectly well, can realize his own intellectual potential more easily and fuller, quicker communicate with other people, so as language is not only the way of intercourse, but also the way of mentality, getting knowledge, self-development and self-expression.

Stressing that the public language is to be the basis of Ukrainian literary tongue, Olena Pchilka admitted the right for neologism and borrowings, considering that they promote the wider stylistic development of Ukrainian language and broodening the spheres of its functioning. She considered one of the most effective ways of literary language development and enrichment in translations, working in this field of activities all her life.

The thesis shows Olena Pchilka's views on public teacher and children's literature and reading, which are reflected in her literary-artistic legacy. She regarded a teacher as an older comrade, a tutor and a wise adviser, who treats pupils with faith and mutual respect, holds the individual method of approach to each child, tries to develop his personal features. The teacher is called not only to teach children reading, writing and counting, but also thinking. His task is to awake, to enrich, to form the child's vital thinking.

Ukrainian school without a creative nationally conscious teacher will give birth only to spiritual cripples, will lead to economic decay, because it won't give intelligent personalities, able for better work for public and own benefit.

It is being proved that Olena Pchilka considered a book to be a strong educator. She didn't admit books which orientated the reader on passive look of reality. A book for children should teach how to think, stimulate own conclusions, form the world outlook, aesthetic tastes, moral persuasion of young generation and at the same time meet its demands and interests.

The thesis gives analysis of Olena Pchilka's experience as an editor and publisher of the only at that time magazine for children "Young Ukraine" (1908-1914) in Eastern Ukraine and her own creative work as a children's writer, paying attention to the fact that she was one of the first writers in Ukrainian literature of the end of the XIX - the beginning of the XX century who began to write for children taking into account their age peculiarities.

The key words: education, enlightenment, national education, motherly school, mother tongue, teacher, children's reading.